
תשובה בענין קבורת נכרים בבית קברות יהודי* (יו"ד שס"ז:א')

לע"נ דודי המחנך
אליהו יוסף גולינקין ז"ל
שנספה בשואה
במלואת חמישים ושתיים שנה למותו

שאלה מאת הרב גילה דרור: עמותת "מנוחה נכונה" בבאר שבע קיבלה קרקע לבית קברות. לפי התכנון, תהיינה שתי חלקות: חלקה השייכת לתנועה המסורתית וחלקה השייכת לקבוצה חילונית שבה ייקברו בין השאר יהודים הנשואים לנכרים ובני זוגיהם. כיצד יש להבדיל בין שתי החלקות?

תשובה: יש להבדיל בין החלקות באמצעות קיר בגובה עשרה טפחים (= 80 או 96 ס"מ) או גדר חיה (שיחים) בגובה עשרה טפחים או, לחילופין, באמצעות מדרכה או שביל או כביש ברוחב ד' אמות (= 1.9 או 2.3 מטר).¹ ועתה נסביר את הנימוקים לפסק זה דבר דבור על אופניו.

א) "וקוברין מתי גוים עם מתי ישראל מפני דרכי שלום"

(1) מסכת שמחות א':ט', מהד' היגער, עמ' 100 ומהד' זלוטניק, עמ' 1:
הגוים והעבדים אין מתעסקין עמהן לכל דבר. אבל קורין עמהן הוי ארי,
הוי גביר, רבי יהודה אומר: הוי עד נאמן אוכל בעמלו...²

(א2) תוספתא גיטין ג':י"ג-י"ד, מהד' ליברמן, עמ' 259:

עיר שיש בה ישראל וגוים,
הפרנסין גובין מישראל ומגוים, מפני דרכי שלום.
מפרנסין עניי גוים עם עניי ישראל, מפני דרכי שלום.
מספידין וקוברין מיתי גוים, מפני דרכי שלום.
מנחמין אבילי גוים, מפני דרכי שלום.

(ב) ירושלמי גיטין ה':ט', מ"ז ע"ג (= ירושלמי דמאי ד':ו', כ"ד ע"א = ירושלמי
עבודה זרה א':ג', ל"ט ע"ג):

אין ממחין ביד עניי גוים לקט שכחה ופאה מפני דרכי שלום.
תני: עיר שיש בה גוים וישראל,
מעמידין גבאי גוים וגבאי ישראל,
וגובין משל גוים ומשל ישראל,
ומפרנסין עניי גוים ועניי ישראל,
ומבקרין חולי גוים וחולי ישראל,
וקוברין מתי גוים ומיתי ישראל,
ומנחמין אבילי גוים ואבילי ישראל,
ומכבסין כלי גוים וכלי ישראל מפני דרכי שלום.

(ג) בבלי גיטין ס"א ע"א:

תנו רבנן: מפרנסים עניי גוים עם עניי ישראל,
ומבקרין חולי גוים עם חולי ישראל,
וקוברין מתי גוים עם מתי ישראל,
מפני דרכי שלום.

רש"י בפירושו ל**בבלי** ניסה לצמצם את כוונת הברייתא למקרה מאד נדיר: "עם מתי ישראל: לא בקברי ישראל, אלא מתעסקין בהם אם מצאום הרוגים עם ישראל". מדבריו משתמע שמתעסקים במתי גוים רק במקרה שגוים ויהודים נמצאו הרוגים ביחד ואם לאו, לאו. ברם, כבר העירו הרשב"א והריטב"א בחידושיהם לגיטין, והר"ן על הרי"ף לגיטין (דפ' וילנא כ"ח ע"א), שאין זה הפשט והוא הדין כשיש מתי גוים לבדם שמתעסקים בהם מפני דרכי שלום.

מצד שני, יש רבנים וחוקרים מודרניים כגון הרב מאיר איש שלום, הרב א"ה וייס, הרב לודוויג בלאו, פרופ' שלום בארון והרב משה זמר³ שהרחיקו לכת בכיוון השני ופרשו ש"עם" בבבלי פירושו **אצל יהודים באותו מקום**. אולם ברור שאין זה הפשט של הברייתא בבבלי. ראשית כל, נראה להלן שכאשר הכוונה לקבורה זה על יד זה נאמר "אין קוברין רשע **אצל** צדיק" ולא "עם צדיק". יתר על כן, ברור מהשוואה למקבילות הנ"ל בתוספתא ובירושלמי שהמילה "עם" נוספה לברייתא שבבבלי בשלב מאוחר יחסית. בתוספתא נאמר רק: "וקוברין מתי גוים" בלי שום איזכור של יהודים, ופרופ' ליברמן כבר הציע שהתקנה בתוספתא היא תגובה לגישה המחמירה שבמסכת שמחות הנ"ל.⁴ בירושלמי יש כבר ניסוח שונה, "וקוברין מתי גוים ומיתי ישראל", אבל עדיין ברור שאין הכוונה לקבורה זה על יד זה. בבבלי שילשו את המילה "עם" בהשפעת המילה "עם" המופיעה פעם אחת בתוספתא או במקום הוי"ו שבירושלמי. בכל אופן, ברור מעיון במקבילות ששלוש הברייתות עוסקות בהוצאות כספיות; פרנסי העיר גובים כסף מכל תושבי העיר על מנת לפרנס את כל עניי העיר ועל מנת לקבור את כל מתי העיר בלי שום

התייחסות למקום קבורתם. ואכן כך פירשו הרשב"א, הריטב"א והר"ן, וכן פירשו הרב מאיר איש-שלום (אבל ראה לעיל) והרב ג' דויטש בעת החדשה. הברייתא בגיטין ס"א ע"א עוסקת איפוא במאמץ כספי משותף לקבור גוים ויהודים ואין לה שום נפקא מינה לנושא הנידון כאן.

(ב) "שאין קוברין רשע אצל צדיק"

(1) משנה סנהדרין ו'ה' (= דף מ"ו ע"א בבבלי):

ולא היו קוברין אותן⁵ [= הרוגי בית דין] בקברות אבותיהם⁵ אלא שתי בתי קברות היו מתוקנין לבית דין, אחד לנהרגין ולנחנקין ואחד לנסקלין ולנשרפין...

(2) בבלי סנהדרין מ"ז ע"א:

לא היו קוברין כו': וכל כך למה? לפי שאין קוברין רשע אצל צדיק דאמר ר' אחא בר חנינא: מנין שאין קוברין רשע אצל צדיק? שנאמר (מלכים ב' ו"ג:כ"א) "ויהי הם קוברים איש⁶ והנה ראו את הגדוד ושליכו את האיש בקבר אלישע ויגע האיש בעצמות אלישע ויחי ויקם על רגליו..." וכשם שאין קוברין רשע אצל צדיק, כך אין קוברין רשע חמור אצל רשע קל. וליתקון ארבע קברות? שני קברות גמרא גמירי לה [= ושיתקנו ארבעה קברות, קבר אחד לכל מיתת בית דין? יש לנו מסורת שיש שני קברות ולא יותר].

אכן, אותו רעיון ש"אין קוברין רשע אצל צדיק" זכה לתהודה רבה אצל הפוסקים,⁷ אבל כיצד נוצר קשר בין אותה סוגיא לבין הנושא הנידון כאן? הקשר נוצר בעקבות דברי הר"ן על הרי"ף לגיטין הנ"ל. לאחר שהוא דחה את פירושו של רש"י שמדובר בהרוגים הוא הוסיף: "ומכל מקום לא שיהו קוברים אותן [= את הגוים] אצל ישראל דהא אין קוברין רשע אצל צדיק אלא לומר שמתעסקין בהם". רוב האחרונים אימצו את הרעיון הזה ללא פקפוק ופסקו שאין לקבור גוים על יד יהודים כי "אין קוברין רשע אצל צדיק". ברם, כבר תמהו על דברי הר"ן הרב אייזיק הירש וייס והרב בנציון ברגמן בתשובותיהם בנידון. הרי הסוגיא בסנהדרין עוסקת ביהודים הרוגי בית דין – כלום יש קשר בין יהודים פושעים החייבים מיתת בית דין לבין גוים חפים מפשע?!

יתר על כן, האם סתם גוי נחשב לרשע? אכן, היו חכמים רבים שהתייחסו לגוים בצורה שלילית.⁸ אף על פי כן, יש גם הרבה מאמרים המדברים בזכותם:

הוא [= רבי עקיבא] היה אומר: חביב אדם שנברא בצלם, חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם, שנאמר (בראשית ט':ו') "בצלם אלהים עשה את האדם" (אבות ג':י"ד ועיין בתוספות יום טוב על אתר).

לפיכך נברא אדם יחידי, ללמדך, שכל המאבד נפש אחת⁹ מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא; וכל המקיים נפש אחת⁹ מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא (משנה סנהדרין ד':ה').

היה רבי ירמיה אומר... אפילו גוי ועושה את התורה הרי הוא ככהן גדול (ספרא, אחרי, פרק י"ג, מהד' וייס, פ"ו ע"ב והשווה סנהדרין נ"ט ע"א = בבא קמא ל"ח ע"א = עבודה זרה ג' ע"א).

אם מבקש אדם להיות לוי או להיות כהן אינו יכול, מפני שלא היה אביו לא לוי ולא כהן. אבל מבקש להיות צדיק, אפילו היה גוי, יכול להיות צדיק (מדרש תהלים קמ"ו:ז', מהד' בובר, עמ' 536).

אמר לו [הקב"ה]: כלום יש משוא פנים בין ישראל בין גוי, בין איש בין אשה, בין עבד בין שפחה, עשה מצוה שכרה בצידה (ילקוט שמעוני, בראשית, רמז ע"ו, מהד' ווארשא, תרל"ח, כ"א ע"א-ע"ב).

מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ בין גוי ובין ישראל...הכל לפי מעשה שעושה, כך רוח הקודש שורה עליו (סדר אליהו רבה, פרק י', מהד' איש-שלום, עמ' 48).

... אמר לו ר' יהושע... הא יש צדיקים באומות שיש להם חלק לעולם הבא (תוספתא סנהדרין י"ג:ב', מהד' צוקרמנדל, עמ' 434).¹⁰

לבסוף, האם מאן דהוא יעז לומר שסתם רוסי נוצרי שהתחתן עם יהודיה ועלה ארצה נחשב כ"רשע"?!¹¹

סיכומו של דבר, הסוגיא בסנהדרין מ"ז ע"א עוסקת בקבורת יהודי רשע אצל יהודי צדיק ואין לה שום נפקא מינה לנושא הנידון כאן.

ג) המקילים

אם כן, ראינו עד כאן שאין שום מקור מפורש בתלמוד האוסר קבורת נכרים על יד יהודים. כתוצאה מכך, הרבה רבנים מודרניים בעלי השכלה מערבית הקילו בנידון והתירו לקבור נכרי, ובמיוחד נכרי הנשוי ליהודיה, בבית קברות יהודי. וכך פסקו הרבנים הויזדורף, איש-שלום, קוהלר, פריהוף, ברגמן, זמר ועוד, ככלל, או במקרה ספציפי שהובא לפניהם.

ד) סיבות אחרות להחמיר

למרות שאין מקור מפורש בתלמוד הדורש קבורה נפרדת לגויים וליהודים, יש סיבות טובות להחמיר ולדרוש הפרדה פיזית בין קברות של יהודים וקברות של נכרים.

1) ראשית כל, ככל הנראה, כך נהגו אבותינו במשך אלפי שנים. וכך הדגיש הרב אייזיק הירש וייס בתשובתו (עמ' 71): "הנה המנהג קיים ועומד מימי קדם בכל תפוצות ישראל שבכל קהילה וקהילה היה להם בית הקברות [משלהם]". וכן קבע הרב דוד צבי הופמן (בסימן קכ"ז): "זה גם כן דבר ידוע שאין קוברין נכרי אצל ישראל, דהא בכל תפוצות ישראל מעולם היה להם לבני ישראל בית הקברות מיוחד". אכן, יש רמזים בספרות התלמודית שבימי קדם יהודים ונכרים נקברו בנפרד וכן נראה גם מהממצא הארכאולוגי.¹¹ וכן מתברר מדברי רש"י, הרשב"א, הריטב"א והר"ן לגיטין. כלומר, חכמי צרפת וספרד לא יכלו להעלות על הדעת שיהודים ייקברו על יד נכרים כי לא נהגו כך בימיהם. אכן, יהודים בימי הביניים היו נוסעים מרחקים גדולים כדי להיקבר בבית קברות יהודי.¹² לבסוף, הרב הרפורמי ג' דויטש טרח לאסוף כל מיני מקרים שבהם התירו לקבור נכרי בבית קברות יהודי (עמ' 328-330), אבל מתברר מדבריו שאלו היו יוצאים מן הכלל או מעשים של קהילות רפורמיות בעת החדשה, וכידוע, היוצאים מן הכלל מלמדים על הכלל.

2) ואם תאמר שבכל זאת מדובר אך ורק במנהג עתיק ולא בהלכה, יש לומר שאחוז גבוה מהלכות אבלות נובע ממנהג. אם נבטל את המנהג הזה אך ורק מפני שהוא מנהג, נצטרך לבטל מנהגי אבלות אחרים כגון קדיש יתום, יזכור, נר נשמה, תפילת "אל מלא" ועוד הרבה. ואם כן, המוציא מחבירו עליו הראיה, ואם ברצונך לבטל את המנהג, עליך להוכיח שהוא מנהג גרוע.

3) כמובן, ניתן לטעון שמנהג זה של קבורה נפרדת הוא אכן מנהג גרוע הנובע מגזענות שהנשמות שלנו נשגבות יותר מהנשמות של נכרים¹³ או מאמונות טפלות שהגופה של נכרי מזיקה לשכניה היהודים.¹⁴ אבל אני נוטה יותר להאמין שזאת דוגמה נוספת של מה שפרופ' יעקב כ"ץ כינה ה"אינסטינקט הריטואלי" של העם היהודי.¹⁵ יהודים ידעו באופן אינסטינקטיבי שיש לקבור יהודים ונכרים בנפרד. הרי לפי המסורת היהודית אנו אוכלים בנפרד ושותים יין בנפרד ומתחתנים בנפרד. וכך אומר המן לאחשורוש באגדה המופיעה במגילה י"ג ע"ב: "ודתיהם שונות מכל עם" (אסתר ג' ח') דלא אכלי מינו, ולא נסבי מינו, ולא מנסבי לן".¹⁶ ומכיוון שכן, למה נרצה להיקבר ביחד? אין בזה שום הגיון ומן הסתם זאת הסיבה שבמשך הדורות יהודים נקברו בנפרד.

4) לבסוף, הרב זלצמן הדגיש שבימינו יש שיעור של חמישים אחוז ויותר של נישואי תערובת ברוב מדינות העולם. אם אנחנו נתיר את הקבורה של בני זוג מעורבים בבית קברות יהודי, אנו נותנים גושפנקא והכשר לתופעה המדאיגה וההרסנית של נישואי תערובת. תופעה זאת מסכנת את עתיד העם היהודי בעולם ועלינו להילחם נגדה בכל האמצעים העומדים לרשותנו. אכן, רוב המקרים של נישואי תערובת בארץ היום נובעים מהעליה מרוסיה והיהודים שם בוודאי לא התחתנו עם נכרים "להכעיס" אלא מתוך בורות. על כך יש להשיב שבית קברות אינו מיועד לתקופה קצרה של עליה המונית אלא לתקופה ממושכת של עשרות שנים. על יד יהודים שמתחתנים עם גוים מתוך אונס יש הרבה שמתחתנים מתוך רצון, ואסור לנו לתת גושפנקא לכך. עלינו לשמור על חלקה נפרדת כדי להדגיש שנישואי תערובת מסכנים את עתידנו ושאנו מתנגדים לתופעה זאת בחריפות.

ה) שיעור ההרחקה

מכיוון שמדובר במנהג עתיק, אין דרך קבועה ומקובלת להפריד בין קברי נכרים וקברי יהודים. הבדיקה מעלה שיש שמונה שיטות בדבר:

1) מחיצה או קיר של עשרה טפחים¹⁷

שיטה זאת מסתמכת על סעיף בספר חסידים (מהד' מרגליות, סימן תש"ה). מסופר שם על צדיק שנקבר אצל רשע והופיע בחלום לכל בני העיר כדי להתלונן על כך: "ושמו אבנים בין קבר הצדיק לקבר הרשע כמחיצה ומשם והלאה לא בא להם בחלום". היא גם מסתמכת על ההלכה שמותר לקרוא ולהתפלל אפילו תוך ד' אמות של קבר אם יש שם מחיצה (יו"ד שס"ז:ו') ומותר לכהן להתקרב לקבר אם יש מסביבו מחיצות גבוהות עשרה טפחים (שם, שע"א:ה').

2) שיחים או גדר חיה בגובה של עשרה טפחים¹⁸

שיטה זאת היא התאמה מודרנית של השיטה הקודמת כדי למנוע איבה בין יהודים ונכרים או בין יהודים שומרי מצוות ויהודים שאינם מקפידים על שמירת מצוות.

3) הרחקה של ד' אמות¹⁹

שיטה זאת מבוססת על השוואה לשלוש הלכות אחרות ביורה דעה: "המנודה, אין יושבין בד' אמותיו" (של"ד:ב'); אין ללכת בד' אמותיו של המת ותפילין בראשו משום לועג לרש (שס"ז:ב'); אסור לכהן להתקרב בתוך ד' אמותיו של מת או של קבר (שע"א:ה').

קבורת נכרים בבית קברות יהודי

4) מחיצה של עשרה טפחים יחד עם הרחקה של ד' אמות²⁰

שיטה זאת היא הרכבה של שיטה מס' 1 ומס' 3 לעיל.

5) הרחקה של שמונה אמות

שיטה זאת מבוססת על סעיף אחר בספר חסידים (מהד' ויסטינצקי, סימן רס"ח = מהד' מרגליות, סימן תש"ז): "מי שמת מנודה בחרם הקהילות מרחיקין קברו יותר מח' אמות משאר הקברים שלא תגע תפוסת קבר אחר, שהוא ד' אמות, בקברו". "תפוסת קבר" פירושה שהעפר במרחק של ד' אמות מן המת שייך למת וצריכים להעביר אותו יחד עם המת.²¹ ולכן דורש ספר חסידים שהמנודה לא ייקבר ד' אמות מן המת השני אלא ד' אמות מתפוסת הקבר של המת השני, דהיינו ח' אמות. ר' שלמה אייגר (בגליון מהרש"א ליו"ד שס"ב:ה') העביר את השיעור הזה למקרה אחר: "הוריתי שהלומדים אצל מיסיאנערס [= המסיונרים] ירחיקו לקברו יותר משמונה אמות מקבר ישראל כשר, על פי מה שכתב בבאר היטב²² כאן סוף הסימן במנודה להרחיק כן שלא יגעו התפוסות... זה בזה". ששה פוסקים מודרניים העבירו את השיעור הזה לנושא הנידון כאן.²³

6) הרחקה של שמונה אמות יחד עם גדר חיה

שיטה זאת היא הרכבה של שיטה מס' 5 ומס' 2 לעיל.²⁴

7) הרחקה של שמונה אמות יחד עם גדר של עשרה טפחים

שיטה זאת היא הרכבה של שיטה מס' 5 ומס' 1 לעיל.²⁵

8) עמודי אבן או שביל רחב מן הרגיל

כך פסקו הרב קוהלר והרב לאוטרבך הרפורמיים בלי נתינת טעם.

אין ספק שיש להעדיף את שלוש השיטות הראשונות על פני האחרונות. מחיצה וד' אמות הם שני סוגי הפרדה עתיקים שנזכרים במקורות התלמודיים בהקשרים שונים הקשורים להלכות אבלות. השיטה השניה של גדר חיה היא פועל יוצא של השיטה הראשונה בצירוף נסיון לא להבליט את ההפרדה. מצד שני, השיטה הרביעית, השישית והשביעית, של מחיצה יחד עם הפרדה, היא הרכבת שתי שיטות אחרות ללא צורך. גם השיטה החמישית של ח' אמות היא המצאה מאוחרת יחסית של ספר חסידים ללא כל בסיס תלמודי. לבסוף, השיטה האחרונה היא קולא בעלמא ללא אחיזה במקורות.

סיכומו של דבר: אין בסיס תלמודי ברור להפרדה בין קברי גוים וקברי יהודים אבל זהו מנהג בן אלפי שנים שיש לקיימו מהסיבות שפורטו לעיל. יש להבדיל בין

הרב דוד גולינקין

החלקות באמצעות קיר או גדר חיה בגובה עשרה טפחים או באמצעות מדרכה או שביל או כביש ברוחב ד' אמות. ומי יתן שהתופעה של נישואי תערובת תיעלם כדי שבעתיד נוכל לבנות בתי קברות בלי שום מחיצות.²⁶

דוד גולינקין
ירושלים עיר הקודש
כ"א באייר תשנ"ו
בהסכמת: הרב ישראל ורמן
הרב דוד פרנקל
הרב שמחה רוט
מתנגדים: הרב מיכאל גרץ
הרב גילה דרוור
הרב דוד לזר

הערות

- * תשובה זאת איננה עוסקת בקבורת חייל צה"ל נכרי שנפל בעמדו על משמרתו. באותו מקרה יש פוסקים המסכימים לקבור אותו בבית קברות יהודי בלי שום הפרדה על סמך הב"ח ליורה דעה קנ"א סוף ד"ה אסור – ראה דיון אצל הרב שביב.
1. טפח = 8 ס"מ לפי הרב אלחנן נאה ו-9.6 ס"מ לפי החזון איש; אמה = 48 ס"מ לפי הרב אלחנן נאה ו-57.6 ס"מ לפי החזון איש – ראה Yitzhak Frank, *The Practical Talmud Dictionary*, Jerusalem, 1992, p. 298.
 2. אלו היו דברי הספד טיפוסיים בימי קדם. לתקופת המקרא ראה מלכים א' י"ג:ל'; ישעיהו כ"ט:א'; ירמיהו כ"ב:י"ח ועוד, וכן אנציקלופדיה מקראית, ערך "קינה", "קיונות". לתקופת התלמוד ראה שאול ליברמן, יוונים ויונות בארץ ישראל, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 52 ואילך; Emanuel Feldman, "The Rabbinic Lament", *JQR* 63 (1972-73), pp. 51-75; דוד גולינקין, "השירה בספרות התלמודית", *Proceedings of the Rabbinical Assembly* 48 (1986), pp. 328-332. וכל הספרות הרשומה שם.
 3. כל הפוסקים המודרניים הנזכרים להלן רשומים ברשימת הספרות בסוף התשובה.
 4. בתוספתא כפשוטה לגיטין, ניריורק, תשל"ג, עמ' 850.
 5. כך גורסים כתבי היד של המשנה לפי ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר נזיקין, ירושלים-תל-אביב, תשי"ט, עמ' 189.
 6. לפי רש"י, הכוונה לנביא אשר שיכנע את איש האלהים לאכול לחם במלכים א' פרק י"ג – ראה רש"י על אתר בסנהדרין ד"ה ויחי. לפירוש אחר החולק על הדרשה בסנהדרין, ראה פרקי דרבי אליעזר, פרק ל"ג, מהד' ווארשא, תרי"ב, עמ' ע"ו-ע"ז.
 7. הוא מודגש בשלחן ערוך יורה דעה שס"ב:ה' וכן בספר חסידים, מהד' מרגליות, סימן תש"ה; המהרי"ל, הל' שמחות, מהד' ש' שפיצר, ירושלים, תשמ"ט, עמ' תר"ב; שו"ת ר' מנחם עזריה מפאנו, סימן מ"ד; ור' אהרן ברכיה ממודינא, מעבר יבק, מאמר ב', פרק י', מהד' ווילנא, תרנ"ו, פ"ו ע"א-ע"ב. וראה דיון אצל הרב וולדינברג והרב זמר.
 8. "תני: רבי שמעון בן יוחי: הכשר שבגוים הרוג" – ירושלמי קידושין ד':י"א, ס"ו ע"ב. לעוד דברי אגדה בגנותם של גוים ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך "גוי", כרך חמישי, טור שס"ג-שס"ד; Rabbi Emil Hirsch, *Jewish Encyclopedia*, s.v. Gentile, Vol. V, pp. 616-619.
 9. זאת הגירסא המקורית; "מישראל" נוסף לאחר מכן – ראה א"א אורבך, תרביץ מ' (תשל"א), עמ' 284-268 = מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים,

- ירושלים, תשמ"ח, עמ' 561-577. וכדאי לציין שהמשנה הזאת נקלטה לאחר מכן בקוראן, סורא ה', פסוק ל"ב.
10. לפתגמים אלה וכן למימרות מימי הביניים ראה המאמר הנ"ל של הרב הירש; *Encyclopedia Judaica*, s.v. Gentile; והרב טוביה פרידמן, תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל ב' (תשמ"ז), עמ' 46-45.
11. לפי ברייתא בברכות נ"ח ע"ב = מימרא בירושלמי ברכות ט':ב', י"ב ע"ד, אומרים ברכה כשרואים "קברי ישראל" ופסוק כשרואים "קברי גוים"; מכיוון ש"קבר" בתלמוד פירושו תמיד "מערת קבורה" (ראה על כך בתשובתי לעיל על קבורה דרקומתית, הערה 11) משתמע שיהודים וגוים נקברו במערות נפרדות. לפי בבא מציעא קי"ד ע"א-ע"ב, רבה בר אבוח (דור שני, בבל) פגש את אליהו הנביא "בבית הקברות של גוים". בספר רות א':י"ז נאמר: "באשר תמותי אמות ושם אקבר" וכתוב בתרגום שם: "אמרת נעמי: אית לנא בית קבורתא. אמרת רות: ותמן אהא קבירא"; ומכאן משתמע שיהודים ונכרים נקברו בבתי קברות נפרדים. (אבל ראה ע"צ מלמד, בראילן א' [תשכ"ג], עמ' 191 הסבור שנפלה שם טעות סופר ולאחר תיקונו, אותו תרגום אינו שייך לענייננו.)
- באשר לראיות ארכאולוגיות, בלאו ואחרים סברו לפני שבעים שנה שיהודים ונוצרים נקברו ביחד במערות קבורה בהר הזיתים, אבל בינתיים לא נמצא שום אישור לנוהג שכזה. יתכן שהחוקרים אז הוטעו על ידי עיטורים "לא-יהודיים", אבל עכשיו אנו יודעים שהיהודים בארץ ובחו"ל נהגו לעטר את קבריהם במוטיבים פגאניים מובהקים – ראה לדוגמא Harry Leon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia, 1960, pp. 203 ff. יתר על כן, הארכאולוג ד"ר גבריאל ברקאי אמר לי בעל-פה באלול תשנ"ח שהוא "לא מכיר אף מקרה של קבורה משותפת של נכרים ויהודים בארץ ישראל, לא מתקופת בית ראשון, לא מתקופת בית שני, ולא מהתקופה הרומית".
12. ראה *Jewish Encyclopedia*, s.v. Cemetery, Vol. 3, p. 638, Israel; Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*, London, 1896, p. 78.
13. וכך אומר, למשל, הרב אליעזר חיים דייטש, דודאי שדה, סימן ל"ג.
14. ראה החומר שנאסף על ידי הרב משה זמר, עמ' 310-312.
15. יעקב כ"ץ, גוי של שבת, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 176.
16. כלומר, "שלא אוכלים איתנו, ולא נושאים נשים שלנו, ולא נישאים לנו".
17. הרב דייטש; הרב קלוגר; הרב אריק; הרב וולדינברג (אבל הוא עוסק ביהודי רשע, לא בגוי); הרב פיינשטיין, חלק ג', סימן קמ"ו (במקרה של בדיעבד); הרב זלצמן (הוא מוכן לקבל שיטות אחרות אבל מעדיף את השיטה הזאת); *Proceedings*, עמ' 468.
18. הרב הופמן; הרב וולדינברג; הרב ג'ייקוב, סימן 198; *Proceedings*, עמ' 468.

קבורת נכרים בבית קברות יהודי

19. הרב וויינברג; הרב צירלסון; הרב אריק; הרב יוסף (במקרה של בדיעבד).
20. הרב רזנברג; הרב צירלסון; והרב גרינוולד, בדיעבד.
21. ראה נזיר ט'ג'.
22. הרב צירלסון ואחרים טעו בהבנת הקטע הזה. הרב וויינברג הסביר בטוב טעם שהכוונה לבאר היטב הישן של הר"י אשכנזי מטיקטין שנדפס באמשטרדם, ולא לבאר היטב בדפוסים שלנו, והבאר היטב הישן הסתמך על ספר חסידים הנ"ל.
23. הרב שפירא; הרב טשרניק; הרב פיינשטיין בחלק א', סימן ק"ס ובחלק ב', סימן קל"א (אבל שם הוא מדבר על שמונה אמות או על גדר של עשרה טפחים); הרב גרינוולד, לכתחילה; הרב הורוויץ; והרבנות הראשית, המובאת אצל הרב זמר, עמ' 307.
24. הרב בקשידורון והרב לאו.
25. הרב פיינשטיין, חלק ג', סימן קמ"ז.
26. תודתי לידידי ד"ר משה בנוביץ ממכון שכטר ללימודי היהדות שקרא טיוטא ראשונה של תשובה זאת והעיר הערות מחכימות.

ספרות

- ר' מאיר איש-שלום, "מאמר בענין קבורת בן נח בבית הקברות של ישראל", בית תלמוד ד' (תרמ"ה), עמ' 65-70
- ר' מאיר אריק, אמרי יושר, חלק ב', קראקא, תרפ"ה, סימן ג'
- ר' אליהו בקשידורון, תחומין י"ז (תשנ"ז), עמ' 123-133
- ר' אליהו בקשידורון ור' ישראל מאיר לאו, שם, עמ' 134-135
- ר' שלמה גורן, תורת המדינה, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 288-297
- ר' יקותיאל יהודה גרינוולד, כל בו על אבלות, חלק א', ירושלים-ניו-יורק, תשל"ג, עמ' 163
- ר' אליעזר חיים דייטש, דודאי שדה, סעאיני, תרפ"ט, סימן ל"ג, ס"ו, פ"ט
- ר' אלעזר הויזדורף, תשובה בענין קבורת אינו ישראל בקבר ישראל, לייפציג, תרמ"ד, 16 עמודים
- ר' דוד צבי הופמן, מלמד להועיל, פרנקפורט אן מיין, תרפ"ו, חלק יורה דעה, סימן קכ"ז-קכ"ח
- ר' אריה ליבש הלוי איש הורוויץ, שו"ת הרי בשמים, מהד' תניינא, לבוב, תרנ"ז, סימן רכ"ב

- ר' עזריאל הילדסהיימר, שו"ת ר' עזריאל, חלק אורח חיים-יורה דעה, תל-אביב, תשכ"ט, סימן רנ"ט
- ר' יחיאל יעקב וויינברג, שרידי אש, חלק ב', ירושלים, תשל"ז, סימן קכ"ג, עמ' רפ"א
- ר' אייזיק הירש וייס, בית תלמוד ד' (תרמ"ה), עמ' 70-72
- ר' אליעזר וולדינברג, ספר אבן יעקב, סימן כ"ו בסוף ציץ אליעזר, חלק ה', ירושלים, תשמ"ה
- ר' משה זמר, הלכה שפויה, תל-אביב, תשנ"ד, עמ' 301-314
- ר' שלום שכנא טשערניק, חיים וברכה למשמרת שלום, ורשה-בילגוריי, תרפ"ח-תר"ץ, עמ' 89
- ר' עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ז', ירושלים, תשנ"ג, חלק יורה דעה, סימן ל"ו
- ר' אליעזר לנדא, אצל ר' יוסף בן נפתלי שוורץ, הדרת קודש, ארדעא, [תר"ץ], חלק המכתבים, סימן ס"ו
- ר' רצון ערוסי, תחומין י"ד (תשנ"ד), עמ' 313-318 ועמ' 318 בייחוד
- ר' הלל פוסק, אצל ר' יוסף בן נפתלי שוורץ, הדרת קודש, הנ"ל, חלק המכתבים, סימן ס"ז
- ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, יורה דעה, חלק א', סימן ק"ס; חלק ב', סימן קל"א; חלק ג', סימן קמ"ו-קמ"ז
- ר' יהודה ליב צירלסון, עצי לבנון, קלוזש, תרפ"ב, סימן ס"ה
- ר' אברהם יצחק הכהן קוק, שו"ת דעת כהן, ירושלים, תשמ"ה, סימן ר"א
- ר' שלמה קלוגר, טוב טעם ודעת, מהדורא ג', חלק שני, פודגורזע, תר"ס, סימן רנ"ג
- ר' יודל רוזנברג, אצל ר' יוסף בן נפתלי שוורץ, הדרת קודש, הנ"ל, חלק המכתבים, סימן פ"ו
- ר' יהודה שביב, תחומין י"ד (תשנ"ד), עמ' 319-330
- ר' אלעזר שפירא, מנחת אלעזר, כרך שני, מונקאטש, תרס"ז, סימן מ"א
- ר' דוד שפרבר, אפרקסתא דעניא, סטו מרו, ת"ש, סימן קע"א
- Salo Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, Second Edition, Vol. II, New York and London, 1952, p. 188
- R. Ben Zion Bergman, "A Matter of Grave Concern", CJLS, 1990, 17 pp.
- Ludwig Blau, *HUCA*, Vol. 3 (1926), pp. 162-164 and *JQR*, NS, Vol. 19 (1928-29), p. 165
- R. G. Deutsch in: Walter Jacob, ed., *American Reform Responsa*, New York, 1983, pp. 325-331
- R. Solomon Freehof, *Current Reform Responsa*, 1969, No. 39 = *American Reform Responsa*, pp. 335-340

קבורת נכרים בבית קברות יהודי

- R. Myron Geller, "Peaceful Paths", CJLS, 6 pp.
- R. Myron Geller, "In Death Not Parted", CJLS, June 1, 1995, 16 pp.
- R. Louis Ginzberg, *The Responsa of Professor Louis Ginzberg* edited by David Golinkin, New York and Jerusalem, 1996, pp. 178-184
- R. David Zvi Hoffman, *Israelitische Monatschrift*, 1884, No. 6, pp. 22-23; No. 7, p. 27
- R. Walter Jacob, *Contemporary American Reform Responsa*, New York, 1987, Nos. 97, 105
- R. Walter Jacob, *Questions and Reform Jewish Answers*, New York, 1992, No. 198
- R. Kaufmann Kohler and R. J. Z. Lauterbach, *American Reform Responsa*, pp. 320-321, 323-325
- R. Jacob Mann, *ibid.*, pp. 331-333
- Proceedings of the Committee on Jewish Law and Standards of the Conservative Movement 1927-1970*, edited by David Golinkin, Jerusalem, 1997, pp. 83, 142-143, 375, 468, 1432
- R. Julius Rappaport, *American Reform Responsa*, pp. 333-334
- R. Steven Saltzman, in Wayne Allen, ed., *Tomeikh Kahalakhah*, Vol. 2, 1994, No. 20 (originally written for CJLS, 5747)
- Summary Index: The Committee on Jewish Law and Standards*, [New York, 1994], 6:15

